

Prof.mr. C.P.M. Cleiren

Omzien in verwondering

Universiteit
Leiden

Bij ons leer je de wereld kennen

Omzien in verwondering

Rede uitgesproken door

Prof.mr. C.P.M. Cleiren

ter gelegenheid van haar afscheid als hoogleraar
hoogleraar straf- en strafprocesrecht
bij het Instituut voor Strafrecht & Criminologie
aan de Universiteit Leiden
op maandag 20 september 2021

**Universiteit
Leiden**

Geachte aanwezigen,

Omzien in verwondering, zo luidt de titel van de autobiografie van Annie Romein-Verschoor.

Toen ik begon aan deze afscheidsrede keek ik ook om in verwondering. Al bijna vijftig jaar, een halve eeuw, ben ik bezig met strafrecht. Ik herinner me nog als de dag van gisteren dat ik in 1972 aankwam in Nijmegen om rechten te gaan studeren. Meteen de eerste dag werd ik al aangesproken om mee te doen aan acties tegen de verhoging van het collegegeld. Van 200 naar 1000 gulden. Er waren demonstraties en de aula werd bezet. Het was een woelige tijd. De Katholieke Universiteit Nijmegen werd door studenten omgedoopt tot Kritische Universiteit Nijmegen.

Net als in Parijs kwamen de studenten in opstand tegen het universitaire establishment. Maar ook buiten de universiteit was sprake van verzet tegen de instituties. Ik vergeet nooit de harde confrontatie van krakers met de Mobiele Eenheid in verband met afbraak van woningen die plaats moesten maken voor een parkeergarage.

Maar er was meer. Het was een tijd van generatieconflicten. Sommige van mijn vrienden zagen hun ouders niet, omdat die niet wilden accepteren dat ze 'hokten'. De Sosjale Joenit ving weggelopen minderjarigen op. Burgers meenden zelf in staat te zijn uit te maken wat goed was voor hun leven. Zij lieten zich dat niet meer zo gemakkelijk zeggen door priesters, bestuurders, leraren en artsen. Men eiste een grotere autonomie op voor het individu. De strijd voor het recht op abortus met het motto 'baas in eigen buik' door de actiegroep Dolle Mina is daarvan een mooie illustratie.

Tegelijkertijd was er gerichte aandacht voor het vraagstuk van de verdeling van de welvaart. Het tegengaan van ongelijkheid en het streven naar gelijke kansen voor iedereen werd een niet meer weg te denken ideaal. Het bijzondere was wel dat – alhoewel men kritisch stond tegenover de macht en dus ook tegenover de overheid – diezelfde overheid enorm moest groeien om het ideaal van een betere verdeling van welvaart en welzijn te realiseren.

Hier hebben we in een notendop het bestel van waaruit veel van de genoemde spanningen kunnen worden begrepen.

Duidelijk is dat het nodige veranderde in de samenleving. Een grotere macht voor de overheid en een grotere autonomie en individuele vrijheid voor de burger.

Hoe die twee met elkaar te verenigen?

Om de autonomie te waarborgen moest de overheidsmacht onder controle worden gehouden. Maar die moest nu juist ook meer macht krijgen om de maatschappelijke doelen te realiseren. Een spel van macht en tegenmacht waar veel over is geschreven.

Het zal u niet verwonderen dat de hier aangestipte ontwikkelingen ook hun weerslag hadden en nog hebben op het recht en zeker op het strafrecht. Het eerste wat opvalt is dat binnen de strafrechtswetenschap het perspectief veranderde. Een duidelijk signaal van deze omslag zien we in de opheffing van het Tijdschrift voor Strafrecht. Dat maakte in 1970 plaats voor het tijdschrift *Delikt en Delinkwent*.

Dat Tijdschrift voor Strafrecht was opgericht bij de invoering van het Wetboek van Strafrecht in 1886. In het voorwoord van het nieuwe *Delikt en Delinkwent*, staat een voorwoord met de Titel *Wat ons beweegt*,

Daarin wordt gememoreerd dat het Tijdschrift voor Strafrecht in 1886 werd opgericht met de volgende opdracht:

“dat de Nederlandse wetgeving door eene Nederlandse wetenschap wordt ondersteund te letten op wat bij de toepassing van de nieuwe wetgeving merkwaardigs voorkomt. Het rechtskundig publiek moet op de hoogte worden gehouden van alle belangrijke beslissingen, welke bij de rechtsbedeeling worden gegeven..... Een rechtsgeleerd blad voor en door juristen.”

Daar zet de nieuwe DD redactie en andere benadering tegenover:

Natuurlijk heeft het strafrecht ook vandaag de juristen nodig. Maar die rechtswetenschappelijke benadering is niet meer de

enige of zelfs maar de belangrijkste bron van inspiratie voor hen die zich bezighouden met het strafrecht. ... "in noord en zuid wordt gedacht over en gewerkt aan de kritische begeleiding, de zuivering en de vernieuwing van de criminele justitie, en aan die wereldbewegingen hebben wij in ons Nederland deel".

De redactie noemde daarbij ook het belang van de wisselwerking met andere wetenschappen én de ambitie om bij te dragen aan normatieve doelen als rechtszekerheid, rechtvaardigheid en doelmatigheid.

En, zo schreven zij: "De ramen moeten open!"

Met deze opdracht is de rol van de strafrechtswetenschap sterk verweven geraakt met de maatschappelijke functies van het strafrecht en daarmee ook met de praktijk. De redactie benoemde de oude benadering als een *intern stelsel-perspectief*, de nieuwe als *extern perspectief*.

Die wetenschapper met een extern perspectief komt in mijn verhaal hierna nog vaker terug. Denkt u dan maar aan de wetenschapper die daadwerkelijk de ramen opzet en aandachtig kijkt naar wat er buiten gebeurt.

Er verschenen in dit tijd oraties en proefschriften waarin dat nieuwe perspectief op de strafrechtswetenschap goed zichtbaar werd. Zo aanvaardde Heijder in 1970 zijn hoogleraarsambt met een oratie getiteld *'Kritieke zones in de strafrechtswetenschappen'*. Ik noem ook het proefschrift van Kees Schuyt uit 1972 met de voor die tijd veelzeggende titel *Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid*. Ook de oprichting van de *Coornhertliga* in 1971 mag niet onvermeld blijven.

De invloed van de geschetste maatschappelijke ontwikkelingen zien we eveneens terug in de rechtspraktijk. Spraakmakend was daarbij bijvoorbeeld het eerste krakers-arrest van de Hoge Raad en de conclusie van PG Langemeijer in de zaak van de Sosjale Joenit waarbij het ging om de al dan niet strafbaarheid van het onttrekken van kinderen aan het ouderlijk gezag.

De aandacht die er was voor de relatie tussen strafrecht en maatschappij, zowel in de praktijk als in de wetenschap, maakten dat ik al in mijn studie een bijzondere belangstelling kreeg voor het vak.

Er was binnen de Nijmeegse opleiding speciale aandacht voor de mens achter de crimineel. Zo werden bezoeken aan gevangenis georganiseerd om kennis te kunnen maken met gedetineerden. Wij gingen we eens per maand naar de Koepelgevangenis in Arnhem. Ook was er aandacht voor de machtsaspecten van het strafrecht. Met studenten en medewerkers bestudeerden we naast alle handboeken ook kritische literatuur over het strafrecht die nog niet op de lijst van verplichte kost stond. Over de machtstheorie in het boek *Surveiller et Punir* van Michel Foucault schreef ik uiteindelijk – samen met mijn Ton - mijn doctoraalscriptie. Samen met anderen woonde ik ook diens colleges bij aan de universiteit van Louvain la Neuve. Met z'n vijven gepropt in een lelijk eendje hobbelden we iedere week naar België om zijn colleges over waarheid bij de biecht en bij de bekentenis te volgen. Die problematiek, de problematiek van de waarheid en waarheidsvinding heeft me – zoals velen van u weten - nooit meer heeft losgelaten.

Hoe dan ook, al tijdens mijn studie werd ik me ervan bewust dat je voor een goed begrip van het strafrecht niet kunt volstaan met kennis van het systeem alleen: zeg maar het interne stelsel perspectief. Hoe belangrijk die kennis ook is voor de praktijk, voor een omvattend begrip van het strafrecht moet je inderdaad – zoals de redactie van *Delikt en Delikwent* verwoordde – ook het extern perspectief meepakken: de positie en bevoegdheden van de in en voor het strafrecht werkende organisaties en de rechtspraktijk. Kort gezegd, de maatschappelijke functies van het strafrecht.

En daarover is veel geschreven en kan veel worden gezegd. Maar vandaag houd ik het kort en simpel en maak daarbij gebruik van de functies die 't Hart en Fokué in hun doorwrochte studie over de grondslagen van de strafrechtelijke waarden

hanteerden: instrumentaliteit en rechtsbescherming. Een korte toelichting.

Het strafrecht is er in de kern op gericht de samenleving te beschermen tegen criminaliteit; met wetten die gedrag strafbaar stellen (in het wetboek van strafrecht) en wetten met bevoegdheden voor opsporing, vervolging en berechting (in het wetboek van strafvordering). Zo bezien is het strafrecht een instrument, een instrument om de samenleving te ordenen en doelmatig te sturen. Ik noem dat hier de instrumentele functie. Maar bij dat alles gelden wel grenzen. Omdat de autonomie en de vrijheid van de burger in een rechtsstaat een groot goed zijn moet de overheid ook de grondrechten van de burger respecteren én beschermen. Dit duid ik hier aan als de rechtsbeschermende functie van het strafrecht.

Als de overheid alleen zou inzetten op instrumentaliteit, zou dat ten koste gaan van de grondrechten. Maar alleen focussen op rechtsbescherming zou de overheid vleugellam maken en daardoor eveneens ten koste kunnen gaan van de vrijheden van burgers. Wie beschermt hem dan nog?

In een democratische rechtsstaat is het dan ook noodzakelijk om steeds het evenwicht te vinden tussen deze beide functies. En dat is niet eenvoudig omdat ze in een zekere spanningsverhouding tot elkaar staan. Denkt u maar aan kwestie die recent in het nieuws kwam. Het ging om het belang van het op snelwegen fotograferen van kentekens inclusief de bestuurders van de auto om daarmee de opsporing van delicten te vergemakkelijken. Heel effectief, maar zo komt wel de privacy van veel burgers in gedrang.

Je zou deze spanning ook kunnen duiden in termen van macht en tegenmacht. Om de burger te beschermen moet de overheid beschikken over een bepaald vermogen, macht. Om te voorkomen dat de macht ten koste gaat van de individuele vrijheden van burgers is tegenmacht nodig. Ook tussen macht en tegenmacht moet steeds een balans worden gevonden.

Zo'n balans is echter precair. De maatschappij ontwikkelt zich immers voortdurend waardoor de overheid en haar instituties steeds voor nieuwe keuzes komen te staan. De geschiedenis van de zeventiger jaren liet dat al zien. Maatschappelijke ontwikkelingen vereisen dus een steeds opnieuw zoeken naar de balans tussen de instrumentele functie en de burgerlijke vrijheden van de burger, de recht beschermende functie. Of het nu gaat om nieuwe wetgeving of om een beslissing tot arrestatie van demonstranten.

En precies dit zoeken naar de balans tussen instrumentaliteit en rechtsbescherming en die tussen macht en tegenmacht heeft mij zo geboeid in het vak.

Laat mij u in de resterende tijd een paar voorbeelden aanstippen van kwesties die hebben gespeeld in de afgelopen vijftig jaar en waar ik persoonlijk, maar vooral ook professioneel bij betrokken was. Ik hoop u hiermee te laten zien wat het belang is van de beoefening van de strafrechtswetenschap met een extern perspectief. Ik kies daarbij ontwikkelingen die aanleiding gaven tot het zoeken naar een nieuwe balans tussen instrumentaliteit en rechtsbescherming én ontwikkelingen waarin de spanning tussen macht en tegenmacht zichtbaar wordt. Al deze maatschappelijke ontwikkelingen hebben hun sporen hebben nagelaten in ons stafrecht.

Ik bespreek vier thema's

1. Verzet tegen de macht van de overheid en haar instituties;
2. Grensoverschrijdend strafrecht;
3. Waarheidsvinding en Interdisciplinaire samenwerking;
4. De opkomst van de mondige burger;

- Verzet tegen de macht van de overheid en haar instituties

Zoals ik al aangaf heeft de overheid bevoegdheden om op te treden bij schending van de wetten en daarnaast spelregels waaraan de overheid zich moet houden bij de opsporing, vervolging en berechting. Maar in de praktijk blijkt de overheid zich niet altijd te houden aan die regels. Soms gaan overheidsdienaren iets te enthousiast aan de slag. Denk bijvoorbeeld aan het geval waarin de politie een huis binnengaat om bewijs te vinden van een diefstal, maar zonder machtiging en zonder toestemming van de bewoner.

In de zeventiger jaren stuitte dit soort optreden op stevige kritiek van de kant van de advocatuur. Met de rechtspraak van het Europese Hof voor de rechten van de mens in de hand bevochten raadslieden een afstraffing van dergelijk onrechtmatig optreden.. De rechter was streng. Hij maakte gebruik van een niet in de wet geregelde sanctie: uitsluiting van het onrechtmatige verkregen bewijs. Een voor de rechtspraak belangrijk leerstuk kreeg gestalte. Je zou kunnen zeggen: een vorm van tegenmacht door de rechter tegen de macht van de politie. Die bewijsuitsluiting werd binnen de samenleving overigens niet altijd gewaardeerd, zeker niet wanneer deze leidde tot vrijspraak van de verdachte. Vrijspraak vanwege schending van vormvoorschriften dat moest toch niet mogen. De tegenmacht die we zien in de keuze van de rechter, riep daarna dus op zijn beurt weer tegenmacht op van de burger en de pers.

In diezelfde kritische houding naar overheidsinstituties paste ook de rechterlijke toetsing aan beginselen van een goede procesorde. Hierover ging mijn promotieonderzoek. In dit onderzoek kon ik op basis van rechtspraak een tendens blootleggen waarin ik zag dat de (machts)verhouding tussen wetgever, uitvoerende macht en rechter aan het verschuiven was: de rechter trok meer macht naar zich toe en vormde een tegenmacht door strengere eisen te stellen aan het optreden van de politie en Openbaar Ministerie dan de wet bepaalde. Overigens een tendens die parallel liep met de ontwikkeling van beginselen van

behoorlijk bestuur in het bestuursrecht. Het was een tendens die nog jaren resoneerde.

Maar, interessant is te zien dat de hier aangestipte ontwikkelingen de laatste jaren weer een andere kant opgaan. Wie de rechtspraak en wetgeving rond artikel 359a Strafvordering heeft gevolgd herkent dit waarschijnlijk wel.

Onrechtmatig overheidsoptreden is niet alleen een kwestie van juristen onder elkaar. Zo was er sprake van stevige maatschappelijke verontwaardiging bij de zogenoemde IRT-affaire. In oktober 1993 bleek dat tonnen drugs Nederland waren binnengekomen onder regie van politie en justitie. Het kwam erop neer dat de opsporingsautoriteiten probeerden drugscriminelen op te sporen door zelf criminele praktijken in te zetten. Boeven vangen met boevenstreken. Dit vond men onaanvaardbaar. In een rechtsstaat hoort de staat zich te houden aan het recht. De affaire bracht grote schade toe aan het vertrouwen in de politie en de rechtshandhaving. Opnieuw zien we hier een voorbeeld van tegenmacht optreden. Er werd een parlementaire enquête opgezet onder voorzitterschap van van Traa. Deze commissie concludeerde genadeloos: hier was sprake van ontbrekend normbesef, een niet goed functionerende organisatie en problemen in de gezagsverhoudingen. Ik citeer en paraphraseer: *‘Het gaat om ernstige problemen ... aldus de Commissie Van Traa ... binnen een essentieel onderdeel van de rechtsstaat. ... de verschillende machten in de staat dienen hun verantwoordelijkheid te nemen.’*

Voor mij was de IRT-affaire aanleiding me op mijn eigen werk te bezinnen. Wanneer justitie zich al niet aan de wet houdt, wat doen die beginselen van een goede procesorde er dan nog toe? Mijn proefschrift had kennelijk niet veel zoden aan de dijk gezet. Moest ik anders te werk gaan als wetenschapper of zelfs iets heel anders gaan doen? Ik denk dat iedere wetenschapper wel van dit soort momenten heeft. Maar toen kwam daar de vraag om Directeur-generaal te worden op justitie en wel met de portefeuille voor wetgeving, rechtshandhaving en rechtspleging. In de wandelgangen werd over deze functie gesproken als die van de

directeur generaal alles-behalve-personeel. Ik heb de uitdaging aangepakt. Een van de kwesties waarmee ik direct te maken kreeg waren de aanbevelingen van de commissie van Traa. Aan mij en de staf om te bezien hoe de rechtsstatelijke afweging tussen de doelmatigheid van de opsporing aan de ene kant en de bescherming van de rechten van de burger aan de andere kant moest worden gemaakt én hoe deze vast te leggen in de wetgeving. Een pittige klus, waarin ik mijn kennis van het strafrecht kon benutten in een andere rol dan als wetenschapper.

De afwegingen waren toen al ingewikkeld, maar zijn er de afgelopen jaren bepaald niet gemakkelijker op geworden. Ondanks de destijds tot stand gebrachte wetgeving voor deals met criminelen vraagt de aanpak van ondermijnende criminaliteit, drugskartels en digitale criminaliteit om nieuwe instrumenten en bevoegdheden. De aanpak van deze criminaliteit zet de precieze balans tussen effectiviteit – de instrumentele functie - en de rechtsbescherming opnieuw op scherp. Hoe weerbarstiger de criminaliteit, hoe meer instrumenten men nodig heeft voor een adequate aanpak daarvan. Afgelopen week kwam deze problematiek nog uitgebreid aan de orde in het programma Nieuwsuur. Een afgewogen oplossing via het strafrecht is niet in zicht; een fundamenteel andere benadering – en fundamenteeler dan tot nu toe wordt voorgesteld – lijkt mij onontkoombaar.

- Grensoverschrijdend strafrecht

Hierbij een voorbeeld dat illustreert dat de instrumentele functie niet steeds voldoende ontwikkeld is voor de voorliggende vraagstukken

Begin negentiger jaren woedde de oorlog in voormalig Joegoslavië. Die oorlog had een complexe historische achtergrond. Beelden van uitgehongerde mensen achter prikkeldraad schokten de wereld. Ondanks dat het je raakt, lijkt het een ver van je bed drama.

In mijn geval liep het echter anders.

In 1992 stelde de Veiligheidsraad van de VN een internationale commissie in die de opdracht kreeg om bewijs te verzamelen van ernstige schendingen van de verdragen van Geneve en andere schendingen van het internationaal humanitair recht begaan in voormalig Joegoslavië. Peter Kooijmans, toen minister van buitenlandse zaken – en een van de coryfeeën van onze universiteit – vroeg mij voor Nederland lid te worden van die commissie. Hij vond de inbreng van een strafrechtswetenschapper in de commissie noodzakelijk. De Rotterdamse faculteit, waar ik toen hoogleraar was, gaf me de ruimte voor deze opdracht. Ik ben daarvoor nog altijd dankbaar.

In de kern was de opdracht gericht op waarheidsvinding. Maar we stonden deels met lege handen. We hadden eenvoudigweg niet veel juridisch houvast in het onderzoek. Zo stonden we voor de vraag of er in de oorlog in Joegoslavië wel sprake kon zijn van de misdrijven die in onze opdracht werden genoemd. Schending van de regels uit de verdragen van Geneve is namelijk alleen strafbaar als ze zijn gepleegd in een internationaal gewapend conflict. En het was nog maar de vraag of het conflict, gezien de staatkundige situatie, wel als internationaal kon worden gekwalificeerd. En voor misdrijven tegen de menselijkheid is nodig dat de feiten wijdverbreid en systematisch zijn gepleegd. Ook dit bleek een lastig vereiste. Dat speelde ten aanzien van de verkrachtingen, waarover veel meldingen binnen kwamen. Vrouwen werden bijvoorbeeld in ateliers vastgehouden en keer op keer misbruikt. Dat gebeurde verspreid over verschillende plaatsen en steeds op dezelfde manier. Maar, hoe maak je juridisch hard dat dergelijke – zo individuele lichamelijke aantastingen – wijdverbreid en systematisch voorkwamen? Voor die vraag stond het Joegoslavië tribunaal later ook. De rechters van het Tribunaal hoorden mij daarom als *amicus curiae* (vriend van het Hof). Zij hadden mijn verklaring nodig om voldoende bewijsmateriaal te hebben om de arrestatiebevelen voor Karadzic en Mladic te laten uitgaan. Ik moest hen met het door ons vergaarde bewijsmateriaal overtuigen van het wijdverbreide en systematische karakter van de verkrachtingen. Hun arrestatie jaren later liet mij niet onberoerd.

En dan de weg naar de waarheid, een weg met veel hindernissen: zowel praktische, politieke als juridische.

De oorlog was nog daar, de strijd was in volle gang; ik was daar, soms omringd door lange rijen vluchtelingen, die met een pannetje en een plastic zakje in de hand, wachtten op wat water en brood.

We hadden geen spelregels die aangaven hoe het bewijs te vergaren. De zes commissieleden kwamen uit verschillende landen met heel verschillende regelgeving voor waarheidsvinding. En dan waren er ook nog politieke gevoeligheden. Toen we een massagraf hadden ontdekt waarin Bosniërs lagen bracht de politieke gevoeligheid mee dat we dat pas konden openen als we ook een graf hadden waarin Serviërs lagen. En toen kwam de vorst ... en kon er niet worden gegraven.

8 Veel slachtoffers konden we – vanwege hun angst voor repercussies – slechts via omwegen horen. Dankzij hulp van NGO's ontmoette ik een Bosnische man in een lugubere ondergrondse garage van een verwoest gebouw. Hij was een voormalig gemeenteraadslid uit de stad Preijedor en vertelde dat hij door de Serven als een hond aangeliend, op handen en knieën door zijn eigen stad was geleid; op een gegeven moment was hij de bossen in gevlucht en hield hij zich in leven door 's nachts onder het traliewerk van het martelkamp Omarska door te kruipen en daar voedselresten te zoeken. Zijn verhaal was doortrokken van mensonterende vernedering. Maar was het verhaal waar? Ik was ervan overtuigd dat de goede man mij de waarheid had verteld, maar verificatie – belangrijk voor juridische waarheidsvinding – was helaas niet mogelijk.

Ondanks de hindernissen leidde ons onderzoek tot relevante resultaten.

Allereerst leverde het voldoende bewijsmateriaal op om het Joegoslavië tribunaal op te richten. Ik kreeg daarbij de gelegenheid om met de net benoemde rechters in het Vredespaleis te

werken aan het tot stand brengen van de procesregels (een wetboekje in het klein). Dat was niet eenvoudig, met 11 rechters uit verschillende rechtsculturen. En natuurlijk gold ook hierbij dat die regels niet alleen doelmatig – instrumenteel – moesten zijn voor de berechting, maar ook de rechten van de verdachte beschermen én de belangen van slachtoffers moesten dienen.

Ik raakte ook betrokken bij een andere kwestie. Enkele van de in Nederland terechtgekomen vluchtelingen meldden zich bij mij en vertelden dat ze hier hun eigen beul waren tegengekomen. Hoewel ik toen geen enkele officiële functie meer had voelde ik me wel verantwoordelijk. Ik overtuigde het ministerie van justitie van de noodzaak om daar opsporing naar te doen. Ik kreeg de ruimte het idee te onderbouwen en mee uit te werken. En zo werd nog in 1994 het Nationaal opsporingsteam Joegoslavische oorlogsmisdrijven opgericht en er werd een verantwoordelijke Officier van Justitie benoemd.

Thans werkt de opvolger van dat team onder de naam Team internationale misdrijven dat is ondergebracht bij het landelijk parket van het OM.

De gebeurtenissen in Joegoslavië en mijn activiteiten in dat verband en daarna laten zien dat het recht destijds niet toereikend was ingericht om strafrechtelijk adequaat te reageren. Anders gezegd, de instrumentele functie van het recht was nog niet voldoende ontwikkeld om de om de misdrijven daadwerkelijk strafrechtelijk aan te pakken. De duidelijkheid en zekerheid die wij nationaal hebben over wat strafbaar is en onder welke omstandigheden was er niet; de zekerheid die we nationaal hebben over bevoegdheden om op te sporen was er niet. En toch moesten we handelen: in iedere concrete situatie moesten we zelf de afwegingen maken. Ik had daarbij mijn achtergrond als strafrechtswetenschapper niet kunnen missen.

Mijn internationale ervaringen komen me nu goed van pas in mijn werk binnen de Adviesraad Internationale Vraagstukken.

- Waarheidsvinding en interdisciplinaire samenwerking

Vier jaar na de veroordeling in de zaak van de Schiedammer parkmoord bleek dat de verkeerde persoon was veroordeeld. Elk van de betrokken instituties voelde zich genoodzaakt de eigen rol in die affaire onder de loep te nemen. Het Openbaar Ministerie vroeg advocaat-generaal Frits Posthumus om het onderzoek in die zaak te evalueren. Zijn bevindingen leidden tot een groot aantal verbeterstappen binnen het OM en de politie. Met name de constatering dat er sprake was geweest van tunnelvisie was een wake up call. De veroordeelde man, Kees B., was aanwezig in het park vlak bij de plaats waar het meisje werd vermoord, en hij had een verleden met pedofiel gedrag. Al snel laadde hij de verdenking op zich en na zijn bekentenis leek de zaak rond. Er werd niet gedacht aan een alternatief scenario. Achteraf gezien was het onderzoek onvoldoende degelijk uitgevoerd.

Bij de waarheidsvinding kunnen dus fouten worden gemaakt. En, juridische kennis blijkt niet voldoende om dit soort fouten te voorkomen. Hiervoor zijn ook inzichten uit andere wetenschappen nodig én natuurlijk gezond verstand. Deze affaire heeft geleid tot veel meer aandacht voor het belang van samenwerking met andere disciplines: denk aan forensische geneeskunde, toxicologie, statistiek en DNA-onderzoek. Maar ook de sociale wetenschappen waarbij de psychologie belangrijk is, bijvoorbeeld om het nodige te leren over de betrouwbaarheid van bekentenissen en hoe vooroordelen en vooringenomenheid een rol kunnen spelen in de oordeelsvorming. Veel aandacht kwam er ook voor tegenspraak en denken in alternatieve scenario's. Bijzonder was het besluit van het Openbaar Ministerie om de Commissie evaluatie afgesloten strafzaken (CEAS) in te stellen: een tijdelijke voorziening om onderzoek te doen naar nog andere mogelijk onterechte veroordelingen, in afwachting van een nieuw te maken wettelijke regeling. Vervolgens is de adviescommissie afgesloten strafzaken (ACAS) ingesteld. Het bijzondere karakter van strafrechtelijke waarheidsvinding is daarin expliciet erkend; de commissie heeft een multidisciplinaire samenstelling.

Ik mag deze commissie voorzitten.

Ook in de scholing en de werkprocessen van politie, OM en rechters hebben andere wetenschappen nu een steviger plaats. Daarnaast is de positie van de deskundige zelf in strafzaken versterkt en is de grond voor herziening ten voordele iets verruimd.

Hoewel er in deze zaak juridisch technisch gezien voldoende bewijs was, zou je kunnen zeggen dat de instrumentele functie van de waarheidsvinding – doelmatig, snel en resultaatgericht – de rechtsbescherming van deze verdachte Kees B. heeft overvleugeld. Dat dit achteraf uitdrukkelijk is onderkend en maatregelen zijn genomen voor verbetering in de toekomst zou men kunnen duiden als een nieuw evenwicht tussen instrumentele functie van de waarheidsvinding en de rechtsbescherming voor verdachten daarbinnen.

Overigens is in deze ontwikkeling ook de spanning tussen macht en tegenmacht herkenbaar. De activiteiten van onder meer rechtspsychologen, het project gereede twijfel en advocaten waren in dit proces een vorm van tegenmacht die zeker heeft bijgedragen aan de heroriëntatie en het hernieuwde evenwicht.

- De mondige burger

Aan het begin van mijn verhaal sprak ik over de ontwikkelingen in onze cultuur vanaf begin zeventiger jaren. Heel pregnant is daarbij de claim van burgers voor een vrije ruimte waarbinnen ze hun eigen keuzes kunnen maken: autonomie. Ik noemde het voorbeeld van Baas in eigen buik van Dolle Mina. Misschien is dit idee van eigen keuzes wel het meest helder omschreven door Immanuel Kant. Volgens hem is het moreel geboden om de ander nooit louter en alleen te zien als instrument, maar steeds ook als doel op zich. Bijvoorbeeld: vanuit het gezichtspunt van de volksgezondheid is het wenselijk dat iemand wordt gevaccineerd tegen Covid19, maar het is goed als hij dat doet uit eigen keuze. Kant's formule

komt er op neer dat we de ander altijd een eigen plek moeten toekennen, gelijk aan die van ieder ander. Die erkenning komt wellicht het beste tot uitdrukking in de idee dat die ander recht van spreken heeft. Niet voor niets spreken we vaak van de mondige burger. In het strafrecht komt deze idee bijvoorbeeld tot uitdrukking in het recht van het laatste woord van de verdachte op een rechtszitting. Ik bespreek twee kwesties waarin de mondige burger aan de orde is. Allereerst het slachtoffer:

Slachtoffer

Het slachtoffer had lange tijd geen rol in het strafproces, behalve dan bij het doen van aangifte of als getuige. Sinds de tachtiger jaren is daarin stap voor stap verandering gekomen. Je kunt nu rustig stellen dat het slachtoffer een van de partijen is in het strafproces. Bij ernstige strafbare feiten mag hij spreken over wat het misdrijf voor hem of haar teweeg heeft gebracht. Ook mag hij aangeven welke straf hij passend vindt.

In deze ontwikkeling komt duidelijk een andere manier van denken over de functie van het strafrecht tot uitdrukking. Lange tijd, en gebaseerd op het gedachtegoed van de Verlichting, werd een misdrijf opgevat als een schending van de rechtsorde. Door die schending af te straffen kon de orde worden hersteld. Die orde is echter een tamelijk abstract iets. Met de positie die het slachtoffer nu heeft verworven zien we dat er naast de schending van de rechtsorde ook aandacht is voor de schending van het private en individuele leven van de burger. Je zou kunnen zeggen dat nu naast die idee van de Verlichting, waarbij de nadruk ligt op de rechtsorde, de idee van de Romantiek met nadruk op het bijzondere en individuele (het leed van het slachtoffer) een plek heeft gekregen in het strafrecht. Deze ontwikkeling laat zien hoe het strafrecht zich aanpast aan bepaalde culturele en maatschappelijke ontwikkelingen. De balans sloeg om naar meer rechtsbescherming voor de burger die daarvoor geen rechtsbescherming had in deze vorm. Het ging niet zonder horten of stoten, maar onder invloed van tegenmacht. In dit proces speelden diverse organisaties, de

strafrechtswetenschap en de victimologie een belangrijke rol. Ik denk hierbij aan het instituut Intervict uit Tilburg en aan ons Leidse onderzoeksprogramma over slachtoffers.

Voltooid leven

De autonome en mondige burger speelt ook een rol in de discussies over ‘voltooid leven’. Nadat vanaf de zeventiger jaren langdurig discussie was gevoerd over de mogelijkheid voor artsen om op verzoek euthanasie toe te passen trad in 2002 de euthanasiewet in werking. Vanuit de samenleving en ook door bepaalde politieke partijen wordt echter de laatste jaren gevraagd om meer. Het gaat daarbij om mensen die vinden dat hun leven voltooid is. Bijvoorbeeld omdat ze een goed leven hebben gehad of ‘levensmoe’ zijn.

Als het lijden geen medische oorzaak heeft, komen deze mensen niet in aanmerking voor euthanasie. De hulpverlener die toch hulp biedt is dan strafbaar. De commissie Schnabel, waarvan ik deel mocht uitmaken, was gevraagd om te adviseren of de bestaande regeling niet zou moeten worden verruimd. We zien in dit vraagstuk een soortgelijke spanning als bij veel andere strafrechtelijke vraagstukken: een spanning tussen het zelfbeschikkingsrecht van de individuele mondige mens, zijn autonomie, en de verantwoordelijkheid van de staat om zijn burgers te beschermen.

Het advies van de commissie was om de mogelijkheden voor euthanasie niet uit te breiden. Uiteraard, het zelfbeschikkingsrecht is een groot goed. Maar zo'n verruiming brengt ook risico's met zich mee. Ouderen kunnen het gevoel hebben hun kinderen in de weg te zitten. Kinderen kunnen bepaalde financiële belangen hebben bij het sterven van een ouder vanwege een erfenis. Voor de commissie ging de beschermende functie van het strafrecht voor, voor boven de autonomie van de individuele mens.

In deze problematiek zien we bovendien – net als bij de twee voorgaande voorbeelden – de rol van de tegenmacht. De autonome burger die zich niet alles gelegen laat liggen aan de overheid en zelf over zijn leven wil beschikken.

Macht en tegenmacht spelen bij dit thema zeer sterk, zelfs zo sterk dat deze kwestie een struikelpunt kan zijn in de lopende kabinetsformatie.

Ik kom tot een afronding.

In mijn werk gaf ik veel aandacht aan wat de redactie van Delikt en Delinkwent destijds omschreef als het interne stelsel. Dogmatiek en systematiek liggen mij na aan het hart: ik denk aan mijn proefschrift, oraties, publicaties over wetgeving en over de Modernisering van Strafvordering, en niet te vergeten Tekst en Commentaar.

Maar vanmiddag stond het externe perspectief meer centraal, een benadering die ook als een rode draad door mijn vijftig jaren in strafrechtswetenschap en strafrechtpraktijk heenloopt.

Dat externe perspectief heeft de strafrechtswetenschap getild naar een wetenschap met gerichte aandacht voor politiek, wetgeving en beleid en is daarmee meer dan essentieel voor onze democratische rechtsstaat.

Dat is precies waarom ik met zoveel betrokkenheid en inspiratie in het strafrechtelijk domein heb gewerkt. Strafrecht is een wetenschap die er toe doet.

Mevrouw de rector/decaan, collega's, vrienden,

Dertig jaar heb ik aan deze prachtige universiteit mogen werken. Niet aaneengesloten. Ik kreeg zoals u hebt gehoord kansen om me ook buiten deze universiteit te ontwikkelen en dienstbaar te maken. En mooie kansen ...

En toen kwam ik weer terug naar het Leidse.

Het voelde als thuis komen.

Ons Leidse motto Presidium libertatis, Bolwerk van de vrijheid, is meer dan een leuze; het is – in moderne terminologie – een lifestyle; maar dan wel een die nooit uit de mode mag raken.

De ruimte die deze vrijheid aan alle medewerkers en studenten van deze universiteit biedt heb ik ervaren als een groot voorrecht. Daar dank ik u voor.

Het instituut en onze afdeling strafrecht waren voor mij steeds als een warm bad.

De faculteit een huis met open deuren.

Dank aan u allen, voormalige en huidige collega-hoogleraren's, collega's van het Instituut Strafrecht en Criminologie, andere collega's, promovendi, medewerkers van het secretariaat, student-assistenten, studenten, de vierde verdieping, het OIC, de studieadviseurs, de portiers, de restaurantmedewerkers, enz.

De wijze waarop deze dag, ondanks de Corona-maatregelen, zo creatief en met zoveel zorg is vormgegeven ontroert mij.

Ik kan alles in vol vertrouwen loslaten.

Ik heb gezegd

PROF.MR. C.P.M. CLEIREN

Hoogleraar straf- en strafprocesrecht aan de Universiteit Leiden (2000- heden).

Daarnaast is zij:

- voorzitter van de Adviescommissie afgesloten strafzaken
- vice-voorzitter van de Adviesraad Internationale vraagstukken (AIV Buza)
- voorzitter van de Commissie Mensenrechten van de AIV (Buza)
- redacteur van Tekst en Commentaar Strafrecht en Tekst en Commentaar Strafvordering
- raadsheer-plaatsvervanger in het Gerechtshof Den Haag
- voorzitter van de Nederlandse afdeling van de Vereniging voor de Vergelijkende studie van het recht van België en Nederland en voorzitter van de afdeling strafrecht van deze vereniging

Voorheen:

Hoogleraar straf en strafprocesrecht te Rotterdam (1991-1996)

Lid van de Commission of Experts (ingesteld door de Veiligheidsraad van de VN) om de oorlog in Joegoslavië te onderzoeken en bewijs te verzamelen van oorlogsmisdrijven (1993/1994).

In aansluiting daarop was zij onder meer de initiator voor de oprichting van het Nederlandse opsporingsteam voor oorlogsmisdrijven en nauw betrokken bij werkzaamheden van het later opgerichte ICTY (Joegoslavië tribunaal).

Directeur-generaal wetgeving, rechtspleging, rechtshandhaving en rechtsbijstand op het Ministerie van Justitie (1997 tot 2000)

Eerder lid van de Commissie mensenrechten van de AIV en onder meer lid van het bestuur van de Carnegystichting en The Hague Academy en Lid van het bestuur van Stichting Haagse Prijs voor Internationaal Recht (The Hague Prize) en lid van het dagelijks bestuur Centre for International Legal Cooperation (CILC)

Lid van de CEAS, de Commissie Evaluatie Afgesloten Strafzaken (CEAS 2006-2008). Deed onder meer het onderzoek naar de veroordeling van Ina Post

Lid en/of voorzitter van diverse commissies en adviesraden, waaronder:

- voorzitter van de commissie wetenschappelijke integriteit van de Universiteit Leiden;
- voorzitter en lid van diverse commissie van NWO;
- lid van de Commissie van Wijzen, Adviescommissie Voltooid leven (Cie. Schnabel);
- Lid van de Cie. Fokkens (onderzoek integriteit OM);

Daarnaast was zij actief in diverse raden van toezicht en advies van musea en andere culturele instellingen.

Universiteit
Leiden